

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՍԻՆ¹

«Հայտնիք նրանց ազատության խորհուրդը...»²:

Ա. Ս. Խոմյակով³

1. Արտաքին ազատություն

ՆԵՏԱԶՈՏԵԼՈՎ հավատի հարցը՝ ես փորձեցի ցույց տալ, որ հավատալով Աստծուն՝ մարդն ստեղծում է իր իրական կենսական կենտրոնը եւ դրանից ելնելով՝ կերտում իր հոգին: Դրա շնորհիվ նա դառնում է միակ կենտրոնով եւ անսասան կառուցվածքով կենդանի հոգեւոր միասնություն, ձեռք է բերում հասուն եւ ավարտուն հոգեւոր բնույթ: Այդ ճանապարհին նա ձեռք է բերում իր կյանքի սրբազան եւ գլխավոր նպատակը, որն արժե պարել, որի համար արժե պայքարել եւ դրա համար մղած պայքարում տալ սեփական կյանքը. նրա կյանքի այս գլխավոր նպատակը կոչվում է Աստծու գործ՝ երկրի վրա, այսինքն՝ հոգեւոր մշակույթի կրոնական իմաստավորման գործ:

Պարզվում է, որ հավատն ուղղակի ինչ-որ մի «զգացողություն» կամ «զգացմունք» չէ: Ընդհակառակը՝ այն ինչ-որ մի ամբողջական կյանքի փորձառություն է, ինչ-որ մի աշխարհայեցողություն եւ գործողությունների

¹ Սույն թարգմանությունը հեղինակի «Հոգեւոր վերանորոգման ուղին» աշխատության Գ. գլխի թարգմանությունն է (բնագիրը տես Մ. Ա. ИЛЬИН, Путь духовного обновления, Москва, 2011, էջ 70–93), որի Ա. եւ Ն. գլուխների հայերեն թարգմանությունը տես «Էջմիածին», Ա. 2018, էջ 31–56, Դ. 2018, էջ 21–45: Թարգմանիչի ծանոթագրությունները հետապնդում կտրվեն կարգային համարի հետ դրված աստղանիշով:

² Սույն բնաբանը վերցրված է Ա. Ս. Խոմյակովի «Ռուսաստանին» (ռուս.՝ «России») բանաստեղծությունից (տես А. С. ХОМЯКОВ, Полное собрание сочинений, т. IV, Москва, 1900, էջ 230):

³ Ալեքսեյ Ստեպանովիչ Խոմյակով (ռուս.՝ Алексей Степанович Хомяков, 1804–1860 թթ.), ռուս գրող, փիլիսոփա, աստվածաբան, սլավոնասերների (ռուս.՝ Славянофильство) շարժման ականավոր ներկայացուցիչներից:

համակարգ: Այն իր գործընթացում ներառում է ե՛ւ կամքը, ե՛ւ միտքը, ե՛ւ խոսքը, ե՛ւ գործը՝ ամենը միանգամից՝ կամ՝ մարդուն՝ ամբողջովին, որովհետեւ հավատը բխում է մարդկային բնության ամենախորքից եւ այդ պատճառով անխուսափելիորեն ամբողջապես գրավում է մարդուն: Միայն այս պայմաններում է հավատը դառնում գործուն, ստեղծագործական հավատ՝ արմատավորված, անկեղծ, ամբողջական եւ հաղթական:

Սակայն որպեսզի հավատը ծագի եւ բորբոքվի ու ընդունի այսպիսի ուժ եւ տեսք, մարդը պետք է ազատ լինի իր հավատի մեջ:

Ինչ է նշանակում «ազատ լինել»: Ինչպիսի՞ ազատություն նկատի ունենք այստեղ: Ազատություն ինչի՞ց եւ ինչի՞ համար:

Այստեղ ամենից առաջ նկատի ունենք մարդկային անհատի արտաքին ազատությունը: Ոչ թե ազատություն՝ անելու՝ ով ինչ կամենա, որպեսզի այլ մարդիկ չհամարձակվեն ո՛չ մեկին եւ ո՛չ մի բանում խանգարել, այլ՝ հավատի, մտածողության եւ համոզմունքի ազատություն, որի մեջ այլ մարդիկ իրավունք չունենան բռնի կարգադրություններով եւ արգելներով ներխուժել, այլ խոսքով՝ ազատություն ոչ հոգեւոր եւ հակահոգեւոր ճնշումներից, հարկադրանքից եւ արգելից, բիրտ ուժից, սպառնալիքներից եւ հալածանքներից: Նկատի ունենալով այն, որ խոսքն այստեղ հոգեւոր փորձառության եւ հավատի արտաքին պաշտպանության մասին է, այսպիսի ազատությունը կարելի է բնորոշել որպես «արտաքին» կամ «մերժողական»⁴. այն պաշտպանում է աստվածորոնման անձնական եւ խորը գործընթացներն այլ մարդկանց կողմից կատարվող բռնությունից, եւ հետեւաբար այն կարելի է բնորոշել նաեւ «հասարակական»⁴... Կամ՝ դա կարող է ձեւակերպվել այսպես՝ «Մի ստիպիր ինձ բռնությամբ, մի՛ հարկադրիր ինձ սպառնալիքներով, մի՛ արգելիր ինձ, մի՛ գայթակղիր ինձ երկրային պարգևներով եւ մի՛ վախեցրու ինձ պատիժներով... Հնարավորությունն տուր ինձ փորձով ճանաչելու Աստվածայինի աստվածայնությունը, հավատալու Աստծուն եւ ազատորեն ընդունելու Նրա օրենքը՝ իմ սրտով եւ կամքով»... Այս ձեւակերպումը մարդու համար պահանջում է «կրոնական ինքնավարություն» (հուն.՝ «αὐτονομία», բառացի՝ «ինքնօրինադրում»⁵), ի հակադրություն «հետերոնոմիայի» (հուն.՝ «ἐτερονομία» բառացի՝ «այլօրինադրում», այսինքն՝ կարգադրություն կամ արգելք՝ այլ մարդկանցից եկող):

⁴ Սովորաբար այն անվանում են «խղճի ազատություն», որ ամենեւին ճիշտ չէ:

⁵ Միայն թյուրիմացաբար կարելի է այդ «կրոնական ինքնավարությունը» հակադրել «թեոնոմիան» (հուն.՝ «θεονομία», բառացի՝ «Աստծու կողմից օրինադրված»), քանի որ Աստծու կողմից դրված բոլոր օրենքները կարող են միայն կիրառվել ինքնավար կեպով:

Ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, որ մարդն իր հասարակական դաստիարակության եւ պետական կյանքի մեջ, անշուշտ, կարիք ունի հետերոնոմիական, այսինքն՝ դրսից եկող կարգադրությունների եւ արգելքների, ընդ որում այդ կարգադրությունները եւ արգելքները պետք է հաճախ ամրագրված լինեն սպառնալիքներով, իսկ երբեմն էլ ամրապնդվեն ուժով եւ հարկադրանքով⁶։ Քանի դեռ մարդիկ չեն սովորել ինքնուրույն փոխակերպել իրենց սեփական հոգիներում ծնունդ առնող վատ հակումները, քանի դեռ նրանք չեն սովորել հաղթահարել օտար վատ մտադրությունները՝ սիրո, քնքուշ հայացքի եւ բարի խոսքի օգնությամբ՝ օտար շարունակությունը փոխակերպելով օգտավետ բարության (իսկ երբ դա կլինի, եւ կլինի արդյոք), մինչ այդ հիշյալ կարգի մեջ ոչինչ չի փոխվի։ Այնուամենայնիվ, եթե մարդիկ սովորեին այդ, հետերոնոմիական հրամանները եւ արգելքները չէին վերանա կյանքից, քանի որ ո՛չ երեխաների դաստիարակությունը, ո՛չ դրական իրավունքի վրա հիմնված ամուր եւ մեծ հասարակական կազմակերպությունների ստեղծումը (գիտական ընկերություններից մինչեւ պետական եւ միջազգային կազմակերպություններ ներառյալ) չեն կարող գոյատևել առանց այդպիսի հետերոնոմիական կանոնների։

Սակայն, հոգեւոր սերը, Աստծու հանդեպ հավատը, եւ ընդհանրապես, անձնական համոզմունքները չեն ստեղծվում այսպիսի հրամաններով եւ արգելքներով։ Ամեն օտար հարկադրանք՝ ինչու եւ որ այն արտահայտվի եւ ինչպիսի ձեւեր որ այն ընդունի, մարդուն մոտենում է «դրսից» եւ շարժվում է նրա վրա, հայտնի իմաստով՝ «վերելից», այսինքն՝ պարտադրող հեղինակության ձեւով, ուստի, պարզվում է, այն անկարող է գրավել սրտի վերջին խորությունը, արթնացնել այն եւ դարձնել առ Աստված։ «Դրսից» եւ «վերելից» եկող այդպիսի ճնշմանը՝ մարդու ներքին էությունը սովորաբար պատասխանում է դիմադրությամբ եւ վրդովմունքով, կամ ավելի վատ՝ դաժանությամբ, համառությամբ եւ ատելությամբ։ Այդ ժամանակ ճնշված մարդը փոխարեն որպեսզի օգտվի իր ներսից եւ ըստ էության եկող ազատությունից, փոխարեն յուրովի կերտի իր հոգեւոր փորձառությունը, սկսում է դիմել ձեւական ազատությանը, կամ պատճառ է բերում իր անօտարելի իրավունքը եւ պայքարի մեջ է մտնում դրա համար։ Եւ անգամ եթե նրա վրա դրվող հրամանները եւ արգելքները բովանդակեին մեն միակ եւ բացարձակ կրոնական ճշմարտությունը, ապա

⁶ Այս տեսակետի զարգացման եւ հիմնավորման վերաբերյալ հանգամանալից տե՛ս իմ «Ուժով չարին դիմադրելու մասին» գիրքը։

այդ դեպքում էլ դրանք ոչ միայն չէին բացի նրա հոգին՝ այն ընդունելու համար, այլև կբանտարկեին նրա հոգին կուրուծյան եւ խլուծյան մեջ...

Արգելքը եւ պարտադրանքը, սպառնանքը եւ վախը կարող են մարդու մոտ ստիպողաբար առաջացնել միայն կեղծավոր «սեր» եւ կեղծավոր «հավատ», իսկ սույն հարկադրական, ցուցադրական, կեղծավոր դրսեւորումներն իրենց ետեւում թաքցնում են կամ ուղղակի նենգություն, կամ էլ վախվժսորած, մեռնող սիրտ, եւ իշխանությունների բոլոր ջանքերը եւ ճնշումները հանգում են միայն նրան, որ ճշմարիտ սերը եւ ճշմարիտ հավատը մեռնում են կամ ընդհանրապես չեն ծագում մարդկային հոգու մեջ. նրանում ամեն բան դառնում է արհեստական, լարված, երկատված, կեղծ եւ այդ պատճառով՝ անուժ եւ ըստ էության՝ սրբապիղծ, որովհետեւ սրբությունը պահանջում է անկեղծություն, եւ Աստվածայինը չի հանդուրժում հաշվենկատ երկերեսանիություն կամ կեղծավորություն...

Դրանում ոչինչ չի փոխվում նույնիսկ այն դեպքում, երբ սպառնալիքի եւ պարտադրանքի առջեւ կանգնած մարդն ընդունում է ներքին որոշում՝ կամքի ուժով ինքն իրեն պարտադրել «սեր» եւ «հավատ», այսինքն՝ բռնի ստիպել իրեն չսիրել սիրելին եւ սիրել չսիրելին կամ տարհամոզվել նրանում, ինչին նա հավատում է, եւ հավատալ նրան, ինչին նա չի հավատում: Դա նրան չի հաջողվի: Որովհետեւ իրականում, ի բնե առողջ հոգում կամքը չի կարող սեր եւ հավատ ծնել⁷, ընդհակառակը՝ նա ինքն իր կրակն ու լուսավորումը ստանում է չհարկադրված սիրո եւ ազատ հավատի սրբազան կրակից:

Անկասկած, առանց սիրո էլ կամքը կարող է ապրել, իշխել եւ առաջնորդել մարդուն, սակայն այդ դեպքում դառնում է սառն ու չոր, ձեւական եւ անգույն: Կամքը կարող է եւ առանց հավատի գոյատեւել, սակայն այդ դեպքում այն դառնում է ոգուց եւ սրբությունից զուրկ, անսկզբունք եւ անբարո՝ նման ինչ որ մի խափանված մեքենայի կամ վանդակից դուրսարժած գազանի: Նույնիսկ կարելի է նման փորձ կատարել. չսիրելով՝ ձեւանալ սիրող եւ գործել կեղծավոր սիրուց, եւ չհավատալով՝ կեղծել հավատ եւ ամեն ինչում ընդօրինակել հավատացյալին՝ այն ապարդյուն հույսով, որ հնարավոր է, ինչ-որ ժամանակ հետո, այդպիսի կեղծավորության եւ նման շինծու ջանքերի արդյունքում, սերը եւ հավատը կմիանան

⁷ Կաթոլիկյան տեսակետ, որ ընկած է միջնադարյան ողջ հավատաքննության եւ հերետիկոսների դեմ խաչակրաց արշավանքների հիմքում:

այդ վարժանքների: Այդպիսի մարդիկ սկսում են հարկադրված արտաքին արարքներից եւ հույս ունեն դրանով հոգու մեջ ներգրավել սրբազան կրակը: Երբեմն նմանատիպ ոչ անկեղծ վարժանքները հանգեցնում են հասարակության համար օգտակար գործողությունների, հատկապես այսպես կոչված «հասարակական բարեգործության» ոլորտում: Սակայն այս գործողություններից եւ ոչ մեկը չի դառնում երկրի վրա Աստծու գործի կենդանի շղթայի լիակատար օղակ... Եւ եթե հետագայում սիրո եւ հավատի սրբազան հուրը հանկարծ բոցավառվի այդպիսի կեղծավոր եւ մեռած գործերի վրա, ապա կստացվի, որ մարդը սիրել է միայն այն ակնթարթից սկսած, երբ նրա սիրտը բոցավառվել է ներսից, եւ որ նրա հավատն սկիզբ է առել միայն այն պահից, երբ նրա հոգու խորքն անկեղծորեն գրավվել եւ ազատորեն դարձել է առ Աստված: Իսկ մնացյալ ամենը, մինչ այդ, եղել է կեղծավորության համակարգ:

Դեռեւս երբեք ոչ մի մարդու չի հաջողվել եւ երբեք ոչ մեկին չի հաջողվի հրամանի արդյունքում սիրել կամ արգելքի պատճառով իր միջից արմատախիլ անել հավատը: Իսկ եթե սերը ծագում է հրամանից հետո, ապա այն առաջանում է ոչ թե հրամանով, այլ՝ դրան հակառակ եւ դրանից անկախ, այսինքն՝ սերն ինքն է գալիս, իսկ հրամանը չի կարողանում խոչընդոտել եւ անհնարին դարձնել այն: Իսկ եթե հավատն անհետանում է արգելքից հետո, ապա այն անհետանում է ոչ թե դրա պատճառով, այլ ուրիշ հոգեկան ապրումների հետեւանքով, հնարավոր է նաեւ՝ այն պատճառով, որ այն թվացյալ է եղել եւ որ իրականում այն ամենեւին գոյություն չի էլ ունեցել:

Մարդու միջի աստվածային կրակը, որը նրա մեջ սիրում, հավատում եւ ստեղծագործում է, չի կարող ո՛չ ինքնակամ հարկադրվել, ո՛չ ինքնակամ մարվել: Այն ամենը, ինչին կարելի է այստեղ հասնել, որը հնարավոր է միայն մարդկային թուլության եւ երկշոտության արդյունքում, այդ մասին ժամանակավոր լուծվումն է եւ խուսափումն արտաքին կարծիքներից եւ դրսևորումներից (այսինքն՝ մուտք դեպի հոգեկան անձավ):

Կա մի օրենք, որ պետք է քննել եւ յուրացնել մեկընդմիջտ. արտաքին ճնշումը՝ իր ողջ սպառնալիքներով, բռնություններով ու տանջանքներով եւ հոգեւոր կրակը՝ իր ողջ ինքնաբերականությամբ եւ սրբազան իշխանությամբ՝ օտարասեռ են միմյանց նկատմամբ («հետեւողներ»): Դրանք տարբեր ուժերի եւ ոլորտների դրսևորումների էությունն են, ընդ որում բարձրագույն ուժը (ոգին) տիրապետող է ցածրի

նկատմամբ, նա կարող է նրան կյանքի կոչել եւ կասեցնել ներսից, սակայն ցածր ոլորտը իշխանություն չունի բարձրի նկատմամբ. արտաքին ուժին ենթակա է միայն արտաքինը: Ահա թե ինչու է իրավացի Շոպենհաուերը⁸, երբ ասում է. «Հավատը նման է սիրուն, այն չի կարելի պարտադրել: Եւ հետեւապես դա վտանգավոր դիտավորություն է՝ փորձել այն կիրառելի դարձնել պետական միջոցառումների օգնությամբ»⁹... Եւ ճիշտ է ռուս բանաստեղծը,¹⁰ երբ հոգեւոր ստեղծագործության վերաբերյալ ասում է.

Ազատ մտքի հանդեպ Աստծուն տհաճ է
Բռնություն եւ ճնշում.
Այն ծնված լինելով հոգում՝ ազատ է,
Չի մեռնի կապանքներում¹¹:

Առանց այդ ազատության մարդկային կյանքը չունի ո՛չ իմաստ, ո՛չ արժանապատվություն, եւ դա ամենակարեւորն է: Կյանքի իմաստն այն է, որ սիրենք, ստեղծագործենք եւ աղոթենք: Եւ ահա, առանց ազատության հնարավոր չէ ո՛չ աղոթել, ո՛չ ստեղծագործել, ո՛չ սիրել:

1. Հավատալ եւ աղոթել կարող եք միայն ինքնուրույնաբար, հոժար կամքով, անկեղծ, ի խորոց սրտի: Չի կարելի աղոթել հրամանով եւ չաղոթել՝ արգելքի պատճառով: Հրամանով կատարված աղոթքը հարկավոր չէ ո՛չ Աստծուն, ո՛չ աղոթողին, ո՛չ մարդկանց, եւ նա, ով արգելում է աղոթել, վնասակար եւ հակակրոնական գործ է կատարում: Այստեղից հետեւում է՝ հավատալու, խոստովանելու եւ սիրելու ազատությունը:

2. Սիրել կարող եք միայն ինքնուրույնաբար, անկեղծ, բարի կամքով, ի խորոց սրտի: Չի կարելի հրամանով սիրել Աստծուն, հայրենիքը եւ մարդկանց եւ սիրելուց դադարել՝ արգելքի ուժով: Հավատարմության

⁸ Արթուր Շոպենհաուեր (գերմ.՝ Arthur Schopenhauer, 1788–1860 թթ.), գերմանացի ականավոր փիլիսոփա:

⁹ „Der Glaube ist wie die Liebe; er lässt sich nicht erzwingen. Daher ist es ein missliches Unternehmen, ihn durch Staatsmaßregeln einführen oder befestigen zu wollen“. A. SCHOPENHAUER, Parerga und Paralipomena, Kp. 15, in: A. SCHOPENHAUER, Sämtlichen Schriften und handschriftlichem Nachlaß bearbeitet von Julius Frauenstädt, Bd. 1, Leipzig 1871, S. 420.

¹⁰ Ալեքսեյ Կոնստանտինովիչ Տոլստոյ (ռուս.՝ Алексей Константинович Толстой, 1817–1875 թթ.), ռուս գրող եւ թարգմանիչ Տոլստոյների ազնվական տոհմից: Եղել է Սանկտ Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ:

¹¹ Կոմս Ա. Կ. Տոլստոյ, Հովհան Դամասկացի, է. (տե՛ս А. К. Толстой, Собрание сочинений в четырех томах, том I, Москва, 1969, էջ 495):

ստիպողական ապացուցումը, հաշվենկատ, ձեւական հայրենասիրությունը՝ կեղծավորություն եւ խաբեություն է: Այդպիսի կեղծավորությունը ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնում, այդպիսի խաբեությունը ոչ մեկին անհրաժեշտ չէ: Սերը չի բոցավառվում հրամանով եւ չի հանգչում՝ կարգադրությամբ: Այն անպարտադրելի է, եւ ընդամին ամեն տեսակ սեր, ու ամեն ինչի նկատմամբ՝ եւ Աստծու, եւ մարդկանց, եւ աշխատանքի, եւ բնության, եւ գաղափարների: Այստեղից հետեւում է՝ հոգեւոր սիրո եւ համոզմունքների ազատությունը:

3. Ստեղծագործել կարելի է միայն ոգեշնչվածությամբ, ի խորոց սրտի, ազատ: Զի կարելի ստեղծագործել հրամանով եւ չստեղծագործել՝ արգելքի պատճառով: Հիշենք բողոքը Հովհան Դամասկացու, ում ծերն արգելել էր ոգեշնչված երգեցողությունը.

Իմ խոռոված ոգու առջեւ
 Խոնվել եմ պատկերները խառնակույտ,
 Եւ լուսյան մեջ՝ զգայուն ականջին՝
 Դողում է ներդաշնակությունը համաշափ կարգի
 Եւ ես, չհամարձակվելով սրբապղծորեն
 Նրանց կյանքի կոչել խավարի թագավորությունից,
 Դեպի փառսային գիշեր եմ հալածում նրանց
 Իմ չերգված սաղմոսները...
 Կրակում կենդանի հրավառ
 Թպրտում է սիրտս անհնազանդ...
 Եւ տառապանք է դարձել ինձ համար զուր շնորհը,
 Միշտ պատրաստ արթնացման...¹²

Եւ այդպես՝ ամեն ինչում: Ինչպե՞ս ոգեշնչման համար օրենքներ կարգել¹³: Ինչպե՞ս ճնշել բանականություն փնտրող միտքը: Կարելի՞ է արդյոք բռնադատել կենդանի եւ ամբողջական, բարոյաստեղծագործական վարմունքը: Ինչ արժեք ունի կյանքն առանց ստեղծագործության, ստեղծագործությունը՝ առանց ոգեշնչումի, ոգեշնչումը՝ առանց ազատության: Այստեղից հետեւում է՝ հոգեւոր ստեղծագործության ազատությունը:

¹² Կոմս Ա. Կ. ՏՈՒՍՏՈՅ, Հովհան Դամասկացի, Զ., հմմտ. Ե. Է. Լ. (տե՛ս անդ, էջ 493):

¹³ Հմմտ. Ա. Ս. Պուշկինի «Իմ հերոսի տոհմաբանությունը». «Ինչո՞ւ է քամին պտտվում ձորակում...», հմմտ. նաեւ նույնի՝ «Բանաստեղծին» ստեղծությունը:

Սույն ազատությունը եւ այդպիսի ազատությունը որպէս կյանքի եւ որպէս հոգեւոր անհրաժեշտության հիմք չճանաչողը՝ մարդուն հավասարեցնում է կենդանուն, նսեմացնում է մարդկային արժանապատվությունը: Նա ստիպում է մարդուն ստել՝ Աստծուն, ինքն իրեն եւ մարդկանց: Նա խաթարում է մարդու բնությունը, մարդկանց վերածում է խաժամուժի եւ, ստեղծելով հավատաքննություն կամ բռնապետություն, իր կամ սեփական ժողովրդի համար պատրաստում է տխուր ապագա:

Ազատությունն օդ է, որով շնչում է հավատը եւ աղոթքը: Ազատությունը կենսակերպ է՝ բնորոշ սիրուն: Մերժել այն կարող է միայն նա, ով երբեք չի՝ հավատացել, չի՝ աղոթել, չի՝ սիրել եւ չի՝ ստեղծագործել. հենց այդ պատճառով է նրա ողջ կյանքը խավար եղել, եւ նրա կողմից քարոզվող ազատության ոչնչացումը ծառայում է ոչ թե Աստծուն՝ այլ սատանային: Արդյո՞ք դա չէ պատճառը, որ այդպիսի մարդկանց անվանում են «խավարամիտ»:

Սակայն, արդյո՞ք այդ չի նշանակում, որ մարդուն վայել է ձեւական եւ անսահմանափակ ազատությունը: Արդյո՞ք դա ստեղծագործական սանձարձակության ազատությունը չէ, ազատություն՝ սիրո մեջ անառակության, ազատություն՝ կրոնական այլասերության եւ անկարգության:

2. Ներքին ազատագրում

Մարդկային ոգու «արտաքին ազատությունն» ըմբռնել որպէս ձեւական եւ անսահման՝ կլինեի խորունկ եւ վտանգավոր սխալ, որովհետեւ արտաքին ազատությունը («մի՛ ստիպիր, մի՛ գայթակղիր, մի՛ արգելիր, մի՛ ահաբեկիր»...) տրվում է մարդուն հենց ներքին ինքնազատագրման համար: Հատկապէս դրանից է նա ստանում իր իրական նշանակությունը եւ իր խորունկ իմաստը:

Իսկ ի՞նչ է «ներքին» ազատությունը:

Եթե արտաքին ազատությունը վերացնում է այլ անձանց բռնի միջամտությունը մարդու հոգեւոր կյանքից ներս, ապա ներքին ազատությունն իր պահանջներն ուղղում է ոչ թե այլ անձանց, այլ իրեն՝ ահա արդեն արտաքնապէս չճնշված մարդուն: Ազատությունը, իր բուն էությունը հենց իսկ հոգեւոր ազատությունն է, այսինքն՝ ոգու ազատությունը, այլ՝ ո՛չ մարմնի եւ ո՛չ հոգու: Հարկավոր է դա մեկընդմիջտ

խորապես քննել եւ ըմբռնել, որպեսզի այսուհետեւ չսխալվես եւ չտրվես օտար գայթակղությունների:

Մարդու մարմինն ազատ չէ: Այն գտնվում է տարածության եւ ժամանակի մեջ, բազմաթիվ այլ մարմինների եւ առարկաների միջեւ՝ մեկ հսկայական՝ ինչպես մոլորակները, մեկ մեծ՝ ինչպես լեռները, մեկ միջին՝ ինչպես կենդանիները եւ մարդիկ, մեկ փոքր՝ ինչպես փոշեհատիկները, բակտերիաները եւ այլն: Այդ ամենը մարդու մարմինը դարձնում է շարժման մեջ անազատ, մահկանացու եւ քայքայվող մինչ ի մահ եւ միշտ ենթակա նյութական բնության բոլոր օրենքներին ու պատճառներին: Այդ օրենքները մարդը կարող է համակցել կամ հօգուտ իրեն, կամ ի վնաս իրեն՝ ի կործանում, սակայն ստեղծել եւ խախտել դրանք՝ նա չի կարող: Նա կարող է չիմանալ դրանք, կամ մոռանալ դրանց ազդեցությունների մասին, սակայն ազատագրվել դրանցից՝ նա երբեք չի կարող:

Ազատ չէ նաեւ մարդու հոգին: Ամենից առաջ այն խորհրդավոր կերպով կապված է մարմնի հետ եւ պայմանավորված է դրա առողջ կյանքով: Այնուհետեւ, այն կապված է ժամանակի օրենքների եւ հաջորդականության (կյանքի տեւողություն եւ առանձին ապրումներ, ժառանգականություն, հիշողություն եւ այլն) հետ: Վերջապես, այն կապված է իր ներքին կառուցվածքով, որն ինքը չի ստեղծում եւ չի կարող խախտել. գիտակցականի եւ անգիտակցականի օրենքներով, բնազդի եւ հակաման ուժով, մտածողության, երեւակայության, զգացմունքների եւ կամքի օրենքներով: Հոգին ունի իր բնությունը, այդ բնությունն ունի իր օրենքները, հոգին ինքը չէ ստեղծում այդ օրենքները, այլ ենթարկվում է դրանց եւ չի կարող ինքնակամորեն փոփոխել դրանք:

Սակայն մարդու ոգուն հասանելի է ազատությունը, եւ նրան վայել է ազատությունը: Քանզի ոգին դեպի լավն ինֆնորշվելու ուժն է: Այն ունի շնորհ՝ իրեն ներքնապես դուրս բերելու յուրաքանչյուր կենսական բովանդակությունից, հակադրելու այն իրեն, գնահատելու, ընտրելու կամ մերժելու, ներառելու սեփական կյանքի մեջ կամ դուրս շարտելու դրանից: Ոգին ուժ է, որն ունի շնորհ՝ զորացնելու իրեն եւ հաղթահարելու իր մեջ այն, ինչ մերժվում է: Ոգին ունի ուժ եւ կամք՝ ստեղծելու իր լինելության ձեւերն ու օրենքները, արարելու իրեն եւ իր կյանքի եղանակները: Նրան ներհատուկ է իրեն ներքնապես ազատագրելու ընդունակությունը, նրան հասանելի է առ բարիք ինֆնահաղթահարումը եւ ինֆնորշումը: Ազատել ինքն իրեն՝ նշանակում է ամենից առաջ գործադրել սեփական ուժը,

որպեսզի լինել ավելի ուժեղ իր յուրաքանչյուր հակումից, յուրաքանչյուր քմահաճույքից, յուրաքանչյուր ցանկությունից, յուրաքանչյուր գայթակղությունից, յուրաքանչյուր մեղքից: Դա դուրս բերումն է իրեն առօրեական ճղճիմություն հեղեղից՝ հակադրելով այն իրեն եւ իրեն՝ դրան, իր զորեղացումն է՝ մինչեւ դրա նկատմամբ հաղթանակ կնքելը: Այդպիսին է ինքնաազատագրման մերժողական փուլը: Դրան հետեւում է դրական փուլը, որն է՝ ինքնակամ եւ սիրով հարստացնել իրեն ամենալավ, ընտրյալ եւ սիրելի կենսական իրողություններով հարստացնելու մեջ...

Ներքին ազատության ձեռքբերման այդ գործընթացը կարող է մարդուն բախման մեջ դնել նրա մարմնի պահանջմունքների հետ, որովհետեւ ոգին կսկսի փնտրել եւ կգտնի իրեն (ոգուն) անհրաժեշտ եւ իր համար ճշմարիտ (ոգու)՝ ուտելիքի, ըմպելիքի, շարժման, հաճույքի, մկանային աշխատանքի չափը: Ընդ որում նա մարմինը կընկալի որպես իր գործիք՝ մեկ անհնազանդ, մեկ հնազանդ, եւ կսկսի իր օգտի համար (այսինքն՝ ոգու օգտի համար) իմաստուն կերպով համակցել մարմնական օրենքները: Այնուհետեւ, հնարավոր են բախումներ սեփական հոգեկան հակումների հետ, քանզի ոգին չի կարող հաշտվել հոգու այն հակումների հետ, որոնք մարդուն տանում են չարության, անբարոյականության, ծուլության, անզուսպ հաճույքների, անսանձ պոռթկումների ճանապարհով, մի խոսքով՝ ստորացման եւ քայքայման ուղիով:

Իր մեջ ուժ գտնել այսպիսի պայքարի համար՝ նշանակում է իր հոգեւոր բնավորության հիմքը դնել: Հաստատվել այդ ուժով եւ ներքնապես ազատագրել իրեն (սկզբում՝ մերժողաբար, այնուհետեւ՝ դրականորեն)՝ նշանակում է իր մեջ դաստիարակել հոգեւոր բնավորություն: Դա նշանակում է հայթայթել իր համար «ինքնուրույնություն» կամ ներքին ազատություն, ընդ որում նկատի ունենք ոչ թե մարդու հասարակ կենցաղային ինֆնուրությունը, այլ նրա հոգեւոր ինֆնուրությունը, եւ ոչ միայն մարդկային ոգու արտաքին ինֆնավարությունը, այլ՝ նրա ներքին իշխանությունը մարմնի եւ հոգու վրա, եւ ոչ միայն մարդու այդ ինֆնատիւրապետումը (այն կարող է մնալ ինքնուրույն «տոկունություն»), այլ՝ հոգեկան տարածությունների լցնումն ազատ եւ ճիշտ կերպով ընտրված աստվածային բովանդակությամբ, որը ձեռք է բերվում հոգեւոր սիրո եւ կրոնական հավատի միջոցով:

Ազատագրել իրեն՝ չի նշանակում անկախ դառնալ այլ մարդկանցից, այլ նշանակում է տերը դառնալ սեփական կրքերի: Սեփական կրքերի տերը

նա չէ, ով հաջողություններ գրանք սանձահարում է, այնպես որ գրանք ամբողջ կյանքի ընթացքում փոթորկվում են նրա մեջ, իսկ նա զբաղված է նրանով, որպեսզի գրանք ընթացք չտա, այլ՝ նա, ով հոգեւորապես ազնվացնում է կերպարանափոխում է գրանք: Կրքերից ազատ լինելն այն չէ, որ մարդն իր մեջ խեղդել է գրանք, իսկ ինքը տրվել՝ անկիրք անտարբերության (այդպես էին մտածում ստոիկյանները), այլ՝ այն, որ մարդու կրքերն իրենք կամավորապես եւ ամբողջապես ծառայում են ոգուն եւ տանում են նրան դեպի նպատակակետ՝ նման «մոխրագույն գայլին», որ հավատարմորեն «Իվան Յարեւիչին» իր վրա տանում էր յոթ սարի ետեւում գտնվող թագավորությունը:

Ներքին ազատությունն ամենեւին օրենքի ու հեղինակության ժխտումը չէ, այսինքն՝ անօրինությունը եւ մեծամտությունը: Ո՛չ, ներքին ազատությունը ոգու ընդունակությունն է ինքնուրույն կերպով տեսնելու ճշմարիտ օրենքը, ինքնուրույնապես ճանաչելու դրա հեղինակավոր ուժը եւ հոժարակամորեն գործադրելու կյանքում: Ազատությունը կամայականություն չէ, քանզի կամայականությունը միշտ հոգու քմահաճույքների եւ մարմնի կրքերի թողտվությունն է: Ազատ մարդու մոտ ոչ թե կամայականությունն է առաջնորդում հոգուն, այլ ազատությունն է իշխում կամայականության վրա, որովհետեւ այդպիսի մարդն ազատ է նաեւ կամայականությունից՝ նա այն վերափոխել է հոգեւորի՝ առարկայականորեն հիմնավորված հոժարակամությամբ:

Ահա թե ինչ է նշանակում ազատություն՝ ներքին ազատություն: Եւ ահա թե ինչու ես ասացի, որ ազատությունը վայել է ոգուն եւ պետք է վերապահվի հենց նրան: Դա նշանակում է նաեւ, որ արտաքին ազատությունը ծառայում է ներքինին, անհրաժեշտ է նրան եւ տրվում է նրա համար: Արտաքին ազատությունը բնական եւ անհրաժեշտ պայման է ներքինը հաստատելու եւ ամրացնելու համար: Առողջ կրոնական կյանքն այդ երկու ազատությունների անհրաժեշտությունն ունի: Մարդն օգտվում է նրանից, որ ոչ ոք իրեն չի «պարտադրում» եւ չի «արգելում», որպեսզի իր մեջ բացի հոգեւոր փորձառության մոտքը, իր մեջ արթնացնի հոգեւոր տեսողությունը, ներքնապես ազատագրի իրեն, իր մեջ դաստիարակի հոգեւոր բնավորություն եւ իրեն առաջնորդի ճշմարիտ, մաքուր, առաքինի, գեղեցիկ, աստվածային կյանքի ճանապարհներով... Արտաքին ազատությունից, որը կրոնական հավատի եւ կյանքի անհրաժեշտ հիմնաքարն է, պետք է ծագի հոգեւոր ինքնուրույնությունը եւ մարդկային

անձի ինքնակերտումը՝ Աստծու, ապա՝ մարդկանց եւ բնության հետ նրա հարաբերություններում: Նա, ով իր համար հոգեւոր ազատություն է պահանջում, չպետք է եւ չպիտի՝ համարձակվի այն ձեւական ընկալել, օրինակ՝ այսպես. «մի՛ ստիպիր, մի՛ արգելիր, տո՛ւր ինձ ազատություն՝ անելու այն ամենը, ինչ իմ խելքին փչի, թեկուզ հանեմ իմ հոգեւոր աչքերը, խորտակվեմ եւ մեռնեմ»: Դա կնշանակեր՝ տո՛ւր ինձ հոգու արտաքին ազատություն, որպեսզի ես կործանեմ եւ խեղեմ իմ ներքին ազատությունը: Կամ՝ ավելի համառոտ՝ տո՛ւր ինձ հոգեւոր կործանման ազատություն: Մանկական, երեխայական պահանջ: Հենց այդպես է երեխան իր համար սուր զենքեր պահանջում, որպեսզի չարաշահի դրանք: Ես ասում եմ զենքեր, քանզի ոգու արտաքին ազատությունը հենց զենք է՝ լիակատար եւ ճշմարիտ ներքին ինքնաազատագրման համար: Ես ասում եմ սուր զենքեր, որովհետեւ չարաշահման դեպքում հոգեւոր ինքնավարությունը կարող է անվերջանալի վնասների եւ մահացու աղետների աղբյուր դառնալ:

Իրենց համար արտաքին հոգեւոր ազատություն պահանջող եւ դրա ներքին իմաստն ու նշանակությունը չհասկացող մարդիկ, արդարեւ, արժանի կլինեն նրան, որ այդ ձեւական ազատությունը տային իրենց եւ մեկուսացնեին տարածության եւ ժամանակի մեջ, որպեսզի նրանք ինչ-որ տեղ՝ առանձին կղզում, ստեղծեն ձեւականորեն սանձարձակ եւ հոգեւորապես մեռնող մարդկանց հասարակություն՝ իբրեւ հավերժ խրատ սերունդներին...

Այդ բոլոր նկատառումներն արդեն հստակեցնում են հոգեւոր եւ կրոնական ազատության հայտնի սահմանները. ընդ որում նկատի ունեմ այն դրական սահմանները, որոնք չեն ճնշում եւ սահմանափակում ոգու ազատությունը, այլ օգնում են նրա անհատական ձեւավորմանը եւ առողջ ընդարձակմանը: Ծնշումների եւ սահմանափակումների, ընդհանրապես ասած, կարիք ունի ոչ թե ոգու ազատությունը, այլ ազատությունը չարաշահող անհոգեւորությունն ու հակահոգեւորությունը...

Մարդուն՝ իր ներքին ազատագրման եւ իր հոգեւոր ինքնուրույնության հաստատման գործում, ամենից առաջ կարող է օգնել հոգեւոր շփումն այլ մարդկանց հետ:

Կան մարդիկ, որոնց ոգին, տրվելով կրոնական հայեցողության եւ աղոթքի, կարիք ունի միայնության, ուստի եւ առանձնանում է այլ մարդկանցից: Ոչ բոլորի մոտ է այդպես, եւ մարդու հոգեւոր ինքնուրույնության տակ չպետք է դա նկատի ունենալ: Մարդը կարող է լինել

եւ պէտք է լինի ամենուր կրոնապես ինքնուրույն՝ թե՛ ամուսնության մեջ, թե՛ ընտանիքում, թե՛ համայնքում, թե՛ եկեղեցում: Որովհետեւ հոգեւոր ազատությունը եւ կրոնական ինքնուրույնությունն ամենեւին չեն բացառում մարդկանց ո՛չ շփումները, ո՛չ միասնությունը: Ընդհակառակը՝ ճշմարիտ հոգեւոր միասնությունը հնարավոր է հենց այնտեղ, որտեղ յուրաքանչյուր անձ հոգեւորապես եւ կրոնապես կանգնած է իր ռաբբի վրա, այսինքն՝ իր մեջ կրում է հոգեւոր փորձառության եւ կրոնական հավատի ամենակենդանի աղբյուրները: Այնտեղ, ուր դա չկա, միասնությունը չի կարող լինել իրական բարձունքի վրա, իսկ դա նշանակում է, որ այնտեղ պետք է ձգտել այդ մարդկային անձնական ինքնուրույնությանը եւ ներքին ազատությանը:

Ահա թե ինչու մարդկանց հոգեւոր ազատությունը եւ կրոնական ինքնուրույնությունն ամենեւին չեն բացառում դաստիարակությունը եւ դասավանդումը: Ընդհակառակը, այդ ազատության համար չհասունացած յուրաքանչյուր ոք պետք է դաստիարակվի դրանով, եւ կրոնական ինքնուրույնություն չունեցող յուրաքանչյուր ոք կվարվի ճիշտ, եթե սկսի սովորել այն նրանցից, որոնք դրան արդեն հասել են: Մեծագույն սխալ կլինեի, եթե ինչ-որ մեկը, վկայակոչելով ոգու ազատությունը եւ ինքնավարությունը, պահանջեր չեղարկել, օրինակ, երեխաների համար «Աստծու Օրենքի»¹⁴ եւ մեծահասակների համար Աստվածաբանության դասավանդումը: Չէ որ ինքնուրույնությանը դեռ պետք է սովորել... Մարդիկ իրենք են ոտքերի վրա կանգնում եւ քայլում են ինքնուրույնաբար, սակայն սկզբից նրանց սովորեցնում են քայլել... Եւ ո՞վ էր ցանկանա իր երեխաներին քայլել սովորեցնել, այլ ազատություն կտա չորեքթաթ սողալու: Եւ հենց այդպես էլ մարդիկ ընթերցում են, հաշվում եւ ազատ ու ինքնուրույն դատողություններ անում, սակայն սկզբում նրանց սովորեցնում են այդ՝ պարտադիր եւ հեղինակավոր ձեւով... Ո՞վ կհամաձայնի իր երեխաներին թողնել կիսագրագետ վայրենիներ՝ հանուն հոգեւոր ինքնավարության: Եւ ահա, դրանման, մարդը՝ հոգեւոր փորձառությամբ եւ կրոնական տեսողունակությամբ օժտված, կոչված է եւ պարտավոր է ուսուցանել այլոց իր ընդունակությունն ու իշխանությունը: Ոգու ազատությունը չի կարելի մեկնաբանել որպես ազատություն ոգուց: Աստվածհայեցողության

¹⁴ «Աստծու Օրենք»-ը (ռուս.՝ «Закон Божий») կրոնական տարրական գիտելիքներ հաղորդող առարկա էր նախահեղափոխական շրջանի ռուսական դպրոցներում:

ազատությունը կրոնական կուրուսթյունն չէ: Եւ եթե ոգու արտաքին ազատությունը («մի՛ ստիպիր, մի՛ արգելիր...») ժխտում է ինչ-որ բան, ապա միայն բռնությունը, հարկադրանքը, սպառնալիքը եւ կաշառքը՝ որպէս մարդկանց կրոնական հավատի վրա ազդելու միջոց, բայց այն բնավ չի մերժում ո՛չ հոգեւոր դաստիարակությունը, ո՛չ կրոնական դասավանդումը:

Մերժողական ազատությունը միայն դրական ազատությանը տանող ճանապարհ է եւ նպատակակետին առաջնորդող միջոց: Կարելի է արդյոք միջոցին տալ այդպիսի նշանակություն, որ համառորեն պնդել այն նույնիսկ նրա անպետքության պարագային: Ո՞վ կհամարձակվի ընդունել անհամապատասխան, վնասակար դեղամիջոցը՝ միայն դրա «դեղամիջոց լինելու» հարգանքից ելնելով: Եթե մարդը ոգու ազատությունը վերածում է ոգուց ազատության, ապա այն կվերցվի նրանից... Այդպէս շատ անգամ է եղել մարդկային պատմության ընթացքում, այդպէս կլինի նաեւ հետագայում: Եթե ոգու արտաքին ազատությունը այլապէս չէ մարդուն եւ նրան դարձնում է սանձարձակ, ապա իր իսկ սանձարձակությունը կյանքի կկոչի այնպիսի հասարակարգ եւ այնպիսի իշխանություն, որոնք կսահմանափակեն կամ կմարեն այդ ազատությունը: Դրա մասին նույնիսկ չարժե խոսել, որովհետեւ դա պատմականորեն անխուսափելի է:

Մարդու ներքին աչքը կոչված է նրան, որպէսզի ազատ, ինքնակամ, առանց հարկադրանքի դիմի ոգուն եւ ամենայն Աստվածայինին՝ երկրի վրա եւ երկնքում: Եւ ողջ իրավաբանական կարգերի եւ պետական օրենքների բարձրագույն իմաստն ամենից առաջ կայանում է նրանում, որպէսզի մարդկանց ընձեռվի այդ հնարավորությունը: Սակայն, այդ արտաքին ազատության օգտագործումն այլապէս չէ համար իրեն եւ այլ մարդկանց, հատկապէս անչափահասներին, անհոգեւոր եւ հակահոգեւոր վիճակ է, եւ չպետք է այն թուլատրվի: Ազատությունը հոգեւոր ապականման ազատությունն չէ: Ակնաբոլոյթին տրվում է ազատություն՝ ըստ իր հայեցողության եւ հմտության բուժելու խնամառուների աչքերը, սակայն արդյոք նրան ազատություն է տրվում հանելու իր խնամառուների աչքերը: Դրա նման՝ անաստվածության եւ հակահոգեւորության գայթակղիչ ու քայքայիչ ամենայն քարոզչություն այլ բան չէ, քան միամիտ եւ դյուրավստահ մարդկանց հոգեւոր աչքերի հանման հետեւողական աշխատանք:

Հոգեւոր փորձառութիւնը, հոգեւոր սերն ու հավատի գործողութիւնը ժողովուրդները յուրօրինակ կերպով ամբողջացնում եւ հասունացվում են հարյուրամյակների ընթացքում: Այն հիմնականում հասունանում է անգիտակցական ձեւով եւ ընդսմին՝ դանդաղ՝ տրվելով դաստիարակութեան գործընթացին եւ մի սերնդից մյուսին փոխանցմամբ¹⁵: Այդ գործընթացում յուրաքանչյուր նոր սերունդ մանկութեան ընթացքում ստանում է ներքին ազատութեան դաստիարակիչ լիցք, իսկ հետո՝ հասուն տարիքում՝ սերնդից սերունդ աճող արտաքին ազատութեան մաս, որի հիման վրա նա պետք է ավարտին հասցնի իր դաստիարակութիւնը՝ ինքնադաստիարակութիւնը: Այդ ամենը կատարվել եւ կատարվելու է ամենեւին ոչ նրա համար, որպէսզի խավարեցնի ոգու սրբազան աչքերը՝ ոգուն ծաղրի ենթարկելով ու անարգ կերպով սրբութիւնները հայհոյելով: Ընդ որում նկատի ունեմ ամենեւին ոչ կրօնական կասկածը՝ արդար եւ խորը կերպով ապրված... Մաքս Մյուլլերը¹⁶՝ հավատացյալ եւ զգայուն ուսումնասիրողը, խորապէս իրավացի է, երբ ասում է. «Անկեղծ կասկածն ազնիվ հավատի խորին աղբյուրն է: Գտնել կարող է միայն նա, ով կորցրել է»... Ես նկատի ունեմ նախապաշարվածների՝ չարամիտ անաստվածների, թերահավատութիւնը, որոնք հետեւողականորեն ձգտում են մեծահասակներին եւ հատկապէս երեխաներին պատվաստել կույր մերժողականութիւն, նրանց մեջ հարուցել անհույս, անվերականգնելի հոգեւոր դատարկութիւն. Դա մահվան համատարած քայքայիչ վարդապետութիւնն է, հոգեւոր ներքինութիւնը, որը գործվում է անմեղ երեխաների նկատմամբ (քանզի հասուն մարդիկ էլ հաճախ մնում են հոգեւոր մանուկներ)՝ հրապուրելով խորամանկութեան եւ ստի օգնութեամբ: Դա հանցագործութիւն է՝ նման նրան, որը նկարագրված է Շեքսպիրի կողմից «Համլետ»-ում. նախանձից եւ փառամոլութիւնից դրդված մի եղբայրը քնի ժամանակ մահաբեր թույն է կաթեցնում մյուս եղբոր (արքայի) ականջը, քանզի արդարեւ երեխաները, հաճախ նաեւ մեծահասակները, նման են հոգեպէս քնածներին, իսկ անաստված քարոզչութիւնը կաթեցնում է քայքայիչ եւ մահաբեր թույն:

Պետութիւնը մարդկանց ապահովում է ազատութեան իրավունքով, սակայն ոչ մի մարդու չի կարող տրվել հանցագործութեան իրավունք:

¹⁵ Տե՛ս սույն աշխատութեան Զ. եւ է. գլուխները:

¹⁶ Ֆրիդրիխ Մաքս Մյուլլեր (գերմ.՝ Friedrich Max Müller, 1823–1900 թթ.), գերմանացի արեւելագետ-հնդկագետ, հիմնական աշխատութիւնները վերաբերում են լեզվաբանութեանը եւ առասպելաբանութեանը:

Ազատությունը մեկնաբանել որպես շարագործության իրավունք՝ կարող են կամ բոլորովին պարզամիտ մարդիկ, կամ հանցագործները:

Կրոնի վերաբերյալ հարցերում մարդը կարող է մոլորվել: Կարելի է ավելին ասել. այդ հնարավորությունը պետք է տրամադրել մարդկանց՝ չվախենալով անկեղծ եւ ազնիվ հերետիկոսներից: Քանզի վտանգը ոչ թե նրանում է, որ Աստծուն անկեղծորեն փնտրող մարդը կտեսնի Նրան յուրովի, եւ կպարզվի, որ նա հերետիկոս է: Վտանգը նրանում է, որ մարդը կցանկանա հեռանալ ոգուց եւ Աստծուց եւ իր ետեւից կտանի այլոց՝ նախ՝ նենգություն, խաբեություն, ծաղրանքով եւ կարծեցյալ ապացույցներով, այնուհետեւ՝ հարկադրանքով եւ ահաբեկումով: Նա կսկսի ամենաթողտվության քարոզով եւ արտաքին ազատության շարաշահմամբ, եւ կավարտի նրանով, որ վերջնականապես կվնասի ներքին ինքնաազատագրման թանկագին գործընթացը:

Արդյոք իրավացի չէ՞ խորամիտ Քարլայլը¹⁷, երբ բացականչում է. «Ազատություն դատողությանը: Ո՛չ մի երկաթե շղթա, ո՛չ մի արտաքին ուժ երբեք չի կարողացել ստիպել մարդկային հոգուն հավատալ կամ չհավատալ: Մարդու դատողությունը նրա սեփական լույսն է, որը չի կարելի նրանից խլել: Այդ ասպարեզում նա կիշխի եւ կհավատա միակ Տիրոջ ողորմությանը»... Սակայն, հավելում է նա. «Ամենեւին հարկավոր չէ, որ մարդն ինքը բացահայտի այն ճշմարտությունը, որին նա հետո պիտի հավատա... Մարդը կարող է իր համար ինչ-որ բան յուրացնել եւ հետո ամենաանկեղծ ձեւով որպես իր սեփականություն մշակել այն, որը նա ստացել էր ուրիշից, եւ ընդսմին այդ ուրիշի հանդեպ ցուցաբերի անսահման երախտապարտության զգացմունք: Քանզի յուրօրինակության արժեքը կայանում է ամենեւին ոչ թե նորության, այլ անկեղծության մեջ»¹⁸...

Ազատության այդ բարձր գնահատականն ունի ճշմարիտ քրիստոնեական բնույթ: Որովհետեւ Քրիստոս աշխարհ է եկել (ըստ քրիստոնեական հին աղբյուրից մեկի) «որպեսզի համոզի, եւ ոչ թե ենթարկի պարտադրանքի»¹⁹, այսինքն՝ որպեսզի մարդուն ազատորեն ներգրավի դարձի եւ ներքին ազատագրման գործընթացի մեջ: Իսկ Պետրոս առաքյալի մոտ կարդում ենք. «Որովհետեւ Աստծու կամքն այն է, որ բարեգործները պապանձեցնեն անխելք մարդկանց տգիտությունը: Ապրե՛ք

¹⁷ Թոմաս Քարլայլ (անգլ.՝ Thomas Carlyle, 1795–1881), բրիտանացի գրող, հրապարակախոս պատմաբան եւ փիլիսոփա:

¹⁸ Տե՛ս Т. КАРАЕВЪ, Герои, почитание героев и героическое в истории, СПб., 1908, էջ 142–143:

¹⁹ «Նամակ առ Դիոգենեսոս» «Ὅς πειθὼν οὐ βιάσμενος»

որպես ազատներ եւ ազատությունն իբրեւ չարիքի պատրվակ մի՛ բռնեք, այլ ապրե՛ք որպէս Աստծու ծառաներ»²⁰:

Զի կարելի մարդուն հավատի բերել սրի եւ ուժի միջոցով²¹: Սուրը մի-այն բացասական միջոց կարող է լինել մարտնչող սատանայի դեմ, արտաքին միջոց՝ մարդու ներքին սրբազան ազատությունը պաշտպանելու համար ընդդէմ արտաքին ազատության ավերիչ շարաշահման:

Կայացող, տատանվող, մոլորվող, ամրապնդվող, կորսվող հավատի ներքին ճանապարհները բարդ, դժվարին եւ բազմատեսակ են, եւ մարդկանց ոչ միշտ եւ ոչ դյուրին է հաջողվում հասկանալ, թե ինչ է գրված ոգու առաջնորդող քարերի եւ սյուների վրա եւ դեպի ուր են նրանք ցույց տալիս: Մարդկային հոգին, որ թափառում է այդ ճանապարհներին եւ շեղվում ուղուց, նուրբ, դյուրազգաց եւ անօգնական էակ է: Նա կարիք ունի օգնության, հրահանգի եւ խրատի ճիշտ այնպէս, ինչպէս այդ մասին պատմվում է ռուսական հեքիաթներում: Ումից արդյոք նա սպասի օգնություն եւ խրատ, եթե ոչ նրանցից, որոնք արդեն ունեն հասուն հոգեւոր փորձառություն եւ ճիշտ կրոնական տեսունակություն: Եւ ինչո՞ւ այդ օգնությունն ու խրատատվությունը պետք է սահմանափակեն նրա ազատությունը: Մի՞թե անծանոթ քաղաքում կամ անտառում մոլորվելիս մենք հարցուփորձ չենք անում հանդիպած բարյացակամ անցորդին ճիշտ ճանապարհի մասին եւ չենք հետեւում նրա հեղինակավոր ցուցումներին: Եւ մեզանից ո՞վ, տեսնելով, որ մարդը խեղդվում է սառույցների հալոցքի տեղում, չի սկսի օգնել նրան: Մեզնից ո՞վ կթողնի նրան բախտի քմահաճույքին՝ վկայակոչելով նրա «ազատությունը» եւ «ինքնուրույնությունը»:

Հոգեւոր սիրո շնորհը հայտնում է մարդուն կրոնական հայեցողության արվեստը: Այդ արվեստը կարող է զարգացվել եւ խորացվել եթե մարդը տրվի հոգեւոր փորձառության՝ մաքրագործելով իր հոգին եւ բարձրանա հավատի, տեսունակության եւ բանականության համադրությունը²²: Այդպէս առաջանում է կարծես թե հոգեւոր երգերի կատա-

²⁰ Ա. Պետրոս, Բ. 15-16:

²¹ Հիշենք Մոսկվայի Մետրոպոլիտ Մակարի (1542-1563 թթ.) հիանալի եւ իմաստուն հրահանգը՝ տրված 1555 թվականին Կազանի առաջին արքեպիսկոպոս Գուրիին (1555-1563 թթ.). «Ինչքան հնարավոր է՝ թաթարների հետ մերձենալ եւ նրանց սիրով առաջնորդել Մկրտության, սակայն ահով ոչ մի դեպքում նրանց չբերել Մկրտության» (տե՛ս Մ. Մ. ЛАППО, Великие строители России, «Русский колокол», 1927, № 2, էջ 35-43):

²² Բանականությունն ամենեւին պետք չէ շփոթել վերացական մտածողության հետ՝ ձեւական, դատարկ, զամված զգացական փորձառությանը եւ կտրված ոգուց ու տեսունակությունից:

րող անհատական ձայների ամբողջական երգչախումբ կամ այլ կերպ՝ հոգեւոր փորձառութեան, հավատի, կրոնական գործունեութեան եւ վարդապետական աստվածաբանութեան ուսուցիչների կենդանի դասակարգ՝ սրբազան նվիրապետութիւն կամ դասակարգ (զանազան դավանանքներում եւ կրոններում՝ տարբեր ձեւով դասավորված): Հենց նրանք են կերտում ղեկավարող հոգեւոր հեղինակութիւնը յուրաքանչյուր եկեղեցում: Նրանք, կարծես թէ, ոգու եւ հավատի կենդանի կանթեղներ են, աստվածաճանաչողութեան նկարիչներ՝ բնականի եւ աստվածհայտնութեան, եւ նրանց հեղինակավոր առաջնորդութիւնն ու կրոնական հարցերում ուսուցումը ոչ միայն չեն խեղաթելում հոգեւոր ազատութիւնը, այլեւ ընդհակառակը՝ գնում են նրան ընդառաջ, ամրացնում, ընդարձակում եւ դաստիարակում են նրան: Քանզի, կրկնում եմ, հոգեւոր ազատութիւնը չի հանգեցնում այլ փորձառութեան եւ իմաստութեան մերժմանը, այլ կայանում է նրանում, որպէսզի ներքնապես, առանց արտաքին բռնութեան, հարկադրանքի եւ ահաբեկման, ազատագրի իրեն հոգեւոր կյանքի համար:

Ահա թէ ինչու հատկապես երեխաները չեն կարող թողնվել «արտաքին» կամ «մերժողական» ազատութեան քմահաճույքին, ընդհակառակը՝ նրանք պետք է պատրաստված եւ դաստիարակված լինեն «ներքին», «դրական» ազատութեան նկատմամբ: Բանն այն չէ, որ «նրանց հանգիստ թողնենք» կամ «ոչ մի ձեւով չներխուժենք նրանց ներքին կյանք», այլ՝ այն, որ նրանց արթնացնենք հոգեւոր կյանքի համար՝ ոչ թէ բռնութեամբ, այլ սիրով, ոչ թէ ահաբեկմամբ, այլ կենդանի օրինակով: Երեխայի հոգեւոր ազատութիւնը բնավ այն չէ, որ նա աճի ինչպէս կռատով՝ առվի մոտ կամ վայրիացած ճագար՝ անտառում, այլ՝ այն, որ նա ձեռք բերի ներքին ընդունակութիւն՝ արժանավայել կերպով օգտվելու ազատութեամբ եւ հոգեւորապէս լցնի իր արտաքին «ինքնակամութիւնը» եւ «անվախութիւնը»: Արտաքին ազատութիւնն անհրաժեշտ է ներքին իմաստազտման համար: Այն սուրբ է միայն որպէս ներքին ազատութեան ստույգ առհավատչա, սակայն այն տրամադրել մարդուն՝ ստորացուցիչ եւ հանցագործ լիցքերի համար՝ արդարեւ դրա ծայրահեղ անհրաժեշտութիւնը չկա: Ազատ է ոչ թէ այն մարդը, որ թողնված է ինքն իրեն, որի համար ոչ մի բանում որեւէ արգելքներ չկան, այնպէս որ նա կարող է այն ամենն անել, ինչ խելքին փչի: Ազատ է նա, ով իր ոգին կրքերի եւ իր շնորհների նյութերից կերտելու ներքին ընդունակութիւն է ձեռք բերել,

որն ամենից առաջ նշանակում է՝ ինքն իրեն տիրապետելու եւ առաջնորդելու ընդունակություն, իսկ այնուհետեւ՝ ներքին ընդունակություն՝ հոգեւոր փորձառության ոլորտում ապրելու եւ ստեղծագործելու՝ հոժարությամբ, անկեղծորեն եւ ամբողջապես ներկա գտնվելով իր սիրո եւ իր հավատի մեջ: Ճշմարտապես ազատ է հոգեւորապես ինքնուրույն մարդը, իսկ միայն արտաքինապես ազատագրված մարդը կարող է շարաշահել իր ազատությունը եւ փոխակերպել այն ներքին կատարյալ անազատության՝ սարսափեցնող ներքին ստրկության:

Այսպիսով, երեխաների կրոնական դաստիարակությունը՝ սիրո եւ հավատի ոգով, նրանց առաջնորդում է դեպի ճշմարիտ, ներքին ազատություն, դարձնում՝ ինքնուրույն եւ ազատ մարդիկ, ինչպես նաեւ նրանց մեջ դնում է իրենց ապագա հոգեւոր բնավորության առաջին, սրբազան քարը: Պետք է բացարձակապես զուրկ լինել հոգեւոր փորձառությունից եւ կատարելապես կույր լինել այդ բնագավառում, որպեսզի ժամանակակից անաստվածների հետ միասին երեխաների կրոնական դաստիարակությունը ներկայացնել որպես նրանց հետեւողական «հիմարացում» կամ որպես նրանց կանխամտածված «ստրկացում»: Երեխային կուրության տանում է ոչ թե նա, ով բացում է նրա հոգեւոր աչքը, այլ՝ նա, ով ձգտում է հանել նրա այդ աչքը: Այսպիսով, ոգու եւ ազատության ճշմարիտ հարաբերությունը կայանում է ոչ միայն նրանում, որ ոգին (այսինքն՝ հոգեւոր փորձառությունը, սերը եւ հավատը) արտաքին ազատության կարիք ունի եւ պահանջում է այն, այլեւ նրանում, որ ոգին ազատագրում է մարդուն ներքինապես՝ տալով նրան ներքին ուժ, ինքնուրույնություն, բնավորություն եւ թեւեր՝ կյանքի եւ մահվան միջով հոգեւորապես իմաստնացած եւ հաղթական թռիչքի համար:

Շարունակելի

Ռուսերենից թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունը՝
Տ. ԱՆԴՐԵԱՍ ԱԲՂ. ԵԶԵԿՅԱՆԻ ԵՒ ԹՈՐՈՍ ՍՐԿ. ԵՐԱՆՅԱՆԻ

